

УДК 159.922.8:378.034

Б 30

Оксана БАХУР

## ОСОБЛИВОСТІ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ ЯК ОСНОВА ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ЇХ ПОВЕДІНКИ

*У статті розкриваються сутнісні характеристики особистісних та поведінкових проявів важковиховуваності у підлітковому віці. На основі аналізу загальновікових змін обґрунтовуються підходи до забезпечення корекційного впливу на підлітків-девіантів, наголошується необхідність використання інтерактивних форм роботи, які сприяють розвиткові у школярів аналітичних та регуляційних умінь. Розглянуто психологічні основи розробки програми психокорекції неадекватних поведінкових реакцій у підлітковому віці, враховуючи причини та детермінанти девіацій.*

**Ключові слова:** *психопрофілактика, психокорекція, важковиховуваність, девіантна поведінка, девіантність, інтерактивні форми роботи.*

На сучасному етапі розвитку психологічної науки проблема попередження і подолання негативної девіантної поведінки дітей та молоді залишається актуальною, оскільки, з одного боку, молодь живе у нових суспільно-політичних та економічних умовах, з'являються нові орієнтири життєдіяльності, змінюються її інтереси, з іншого – спостерігається різке розшарування, зубожіння населення, поширення наркоманії, алкоголізму, проституції, злочинів та правопорушень серед неповнолітніх. Неузгодженість між очікуваннями молоді і реальністю підвищує напруженість у суспільстві. Підлітки виявляються найвразливішими у ситуації взаємовиключних цінностей і ціннісних наставлень, що відображається в їхніх

© Бахур Оксана, 2009

особистісних ставленнях. Зростає кількість відхилень у поведінці школярів. Тому виникає необхідність запровадження нової системи профілактики та корекції девіантної поведінки неповнолітніх, що мала б чітко визначені мету, завдання, об'єкт і суб'єкт цієї діяльності, принципи, зміст, форми і методи роботи.

Розробка інноваційних форм і методів роботи спеціалістів щодо подолання негативних явищ в учнівському середовищі – девіантної поведінки – входить до переліку основних завдань “Концепції розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2012 року” [9].

Проблема девіантності як відносно самостійної науки почала складатися не в межах психології, а в соціологічних і кримінологічних дослідженнях [11]. Проте потреба пояснення причин виникнення девіацій детермінувала розширення наукового пошуку. Останнім часом інтерес до питань важковихованості пов'язується з розкриттям психологічних проявів девіантної поведінки особистості (Ю.О. Клейберг [8]), чинників, що її зумовлюють (Н.Ю. Максимова [10]), форм психологічної допомоги дітям з відхиленням у поведінці (О.В. Змановська [7], М.М. Ярошко [12]), особливостей виховання “важких” підлітків у школі (В.Г. Баженов [3]) та сім'ї (Р. Байярд, Дж. Байярд [4]). Варто відзначити розуміння науковцями і практиками важливості розробки конструктивних методів та прийомів психокорекційної роботи. Так, О.В. Змановська вважає, що саме поведінкова корекція є однією з найбільш адекватних та ефективних форм психологічного впливу на особистість з відхиленнями у поведінці [7]. Авторка зазначає, що поведінковий підхід володіє низкою очевидних переваг: він безпосередньо спрямований на поведінкові зміни і має яскраво виражений практичний характер.

Однак вивчення результативності практики роботи з підлітками-девіантами вказує на необхідність пошуку нових, оптимальних шляхів удосконалення навчально-виховного процесу, залучення їх до таких форм роботи, які сприяли б корекції відхилень у поведінці.

**Мета статті** – розкриття особливостей особистісно-поведінкових проявів проблемних підлітків, що виступають основою для розробки програм психопрофілактичної та психокорекційної роботи педагогів і психологів.

Людство не знає такого суспільства, у якому всі його члени поводять себе відповідно до загальних нормативних вимог. У суспільстві завжди існують особи чи групи, що порушують встановлені суспільством правила. Поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальним нормам, називається девіантною, а люди, яким притаманна така поведінка, – девіантами.

Загальна теорія девіантності має структуру й охоплює такі елементи:

- характеристика та класифікація девіантних вчинків, їхні наслідки для індивіда і суспільства, взаємозв'язок, структура, динаміка, тенденції;
- соціальна природа, причини й умови їхнього існування та прояву, соціальні і психологічні механізми їхнього формування;
- профілактика, що передбачає попередження девіацій, планування і здійснення соціальних та індивідуальних механізмів зміцнення суспільного порядку [7].

Такий підхід до розкриття проблеми девіантності вказує на системний аналіз негативних проявів у поведінці особистості: від її характеристики до профілактики та корекції.

Проблема аналізу девіантності тісно пов'язана з поняттям “норми” [5], адже ці формальні чи неформальні приписи, вимоги, експектації щодо поведінки індивідів, соціальних груп та організацій регулюють ставлення до особливостей психічної реальності особистості.

Девіація може існувати на індивідуальному рівні, коли окремий індивід порушує норми своєї групи чи суспільства, а також на груповому, коли будь-яка група відмовляється від встановлених суспільством правил.

Девіантна поведінка завжди оцінюється з позицій тих норм, які існують у суспільстві. Це виявляється в тому, що одні відхилення засуджуються (негативні девіації), а інші – схвалюються (позитивні девіації).

На сьогоднішні галузь “психології девіантної поведінки” тільки починає формуватися. Ще немає загальноживаного визначення та критеріїв девіантної поведінки з точки зору психології, тому використовуються основні категоріальні поняття соціології, кримінології, медицини тощо. На наш погляд, для характеристики девіантної поведінки в психології

можна впевнено оперувати тільки сукупністю особистісних якостей, що визначають індивіда зі схильністю до девіантної поведінки або з проявами певних її форм.

На сучасному етапі розбудови української національної школи надзвичайно гостро постає проблема профілактики девіантної поведінки серед неповнолітніх. Удосконалення процесу виховання підростаючого покоління є одним з найважливіших завдань побудови сучасного демократичного суспільства. Психологічний аспект у розв'язанні вказаної проблеми полягає у виявленні причин, які викликають відхилення у поведінці дітей та підлітків, у вивченні особливостей особистості “важкої” дитини, розробці критеріїв важковихованості і шляхів подолання цього явища.

Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх [2], [8]. Непокоїть і той факт, що у науковий обіг уведено навіть поняття “діти групи ризику”, що, звісно, не прикрашає соціальне становище у державі.

Найпоширенішими проявами девіантної поведінки вважаються: паління, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, дромоманія, лихослів'я, конфлікти з навколишніми, азартні ігри, прогулювання уроків, суїцидальні спроби, девіації статевого розвитку [7].

Загальновідомо, що саме у підлітковому віці загострюються проблеми особистісного становлення, що спричиняє появу труднощів у реалізації дорослими виховних впливів. Підліток прагне реалізувати свою дорослість у системі взаємин з навколишніми, але залишається для дорослих дитиною, яка повинна виконувати їхні вказівки. Виникнення ускладненої поведінки, тобто важковихованість, є логічним наслідком стереотипності ставлень дорослих до зростаючої особистості, неможливості врахування тих змін, які відбуваються у цей період її життя. Тому поряд з поняття “важкі” діти доцільно використовувати й категорію “педагогічно занедбані” (В.Г. Баженов [3]), адже іноді саме ставлення дорослих до дітей, уявлення про взаємини з ними спричиняють проблеми у вихованні.

Характерними рисами підліткового покоління є прагнення до самоствердження, дорослості, підвищена емоційність, так званий юнацький максималізм, намагання виявити самостійність у різних галузях суспільного життя, заявити про себе, виділитися, показати свою неоднозначність, знайти своє місце в суспільстві. На думку Л.І. Анциферової, якщо ці прагнення, потреби, запити, помилки не задовольняються у суспільному житті, вони атрофуються або спрямовуються у негативне річище [2].

Складність роботи з підлітком, важковиховуваність якого детермінована порушенням особистісних взаємин, полягає у тому, що він не визнає своїх недоліків і тому не сприймає вимог педагога, щоб скоригувати свою поведінку. Доти, доки вчителю не вдасться подолати “неузгодженість взаємин” підлітка, виховні впливи, спрямовані на подолання негативних якостей особистості цього учня, будуть безрезультатними.

”Важкі” учні найчастіше перебувають в ізоляції від колективу, вони позбавлені товариської підтримки. До них часом ставляться зі зневагою. Такі підлітки свій “важкий” шлях здебільшого розпочинають ще в дитинстві. Розлад у сім’ї, атмосфера байдужості, бездоглядність калічать їхні душі. Позбавлені друзів, вони почувають себе у класі самотніми. Спільну мову знаходять лише з такими, як самі.

Відомо, що дві третини правопорушень неповнолітні чинять групами. Тому важливо своєчасно побачити той нездоровий ґрунт, на якому об’єднуються групи, вжити заходів до їхньої переорієнтації або розгрупування. Лідерами груп, як правило, бувають старші за віком підлітки, і їхній вплив на молодших надзвичайно великий, адже в цьому віці діти схильні до наслідування. Діяльність неформальних об’єднань здебільшого залежить від лідера, і це необхідно врахувати при розгрупуванні дітей. Адже саме тут багатьох педагогів, працівників міліції, які не знають структури групи, взаємин та спрямованості у ній, впливу лідера, підстерігають помилки. Уміння ізолювати його (лідера) енергію і спрямувати її у позитивному напрямі або хоча б у нешкідливе русло вимагає продуманої стратегії і тактики, великої професійної майстерності [11].

Психолого-педагогічною причиною виникнення і почастишання випадків важковиховуваності є розрив навчання і

виховання. Підміна і витіснення одного іншим породжує приховані й вкрай небезпечні продукти педагогічного експериментування, які не можуть бути компенсовані високою або стовідсотковою успішністю.

За даними сучасних досліджень [1], [2], [3], 92,2% “важких” підлітків ізольовані в колективі класу і школи, 50% недисциплінованих учнів не виявляють прагнення узгоджувати особисті інтереси з інтересами класу, 27% відзначаються антисуспільною спрямованістю (здійснюють вчинки на шкоду колективу), і лише 23% готові узгоджувати індивідуальні потреби з колективними. Учителі затрудняються назвати справжніми колективістами більше 20% складу підліткового класу. Спостереження за роботою класних керівників дають підставу зробити висновок, що деякі з них не володіють досконалою методикою формування учнівського колективу і виховання через колектив. При цьому допускається немало психолого-педагогічних помилок у процесі впливу на підлітка через значуще для нього соціальне середовище – друзів по класу і сім’ю. Підлітковий період – це період, коли потреба у спілкуванні з ровесниками стає однією із центральних потреб, провідним видом діяльності школяра.

У цей період найбільш значимим є групове спілкування, спілкування в колективі ровесників, “під” якого припадає на 13 – 14 років. Приналежність до групи суттєво впливає на самовизначення підлітка загалом та визначення в очах ровесників зокрема.

Група створює особливе почуття – “почуття Ми”. Поділ на “Ми” – ровесники, члени однієї групи, має для підлітка дуже важливе значення, що часто не враховують дорослі. Бажання домогтися визнання з боку ровесників, породжує у підлітка прагнення відповідати їхнім вимогам, серйозно впливає на його моральний розвиток. Визначають поведінку і норми, які стихійно склалися у групі ровесників на основі уявлення про товариську солідарність, взаємну підтримку.

На думку О.Г. Антонової [1], у ситуації конфлікту вимог дорослих і ровесників підлітки свідомо надають перевагу тим, що прийнятні серед ровесників. Виділяються типові помилки вчителів, які в роботі з учнями, що важко піддаються вихованню, так “спираються” на колектив, що ступінь опору

педагогічного впливу не зменшується, а, навпаки, збільшується. Напоказ виставляються всі негативні якості цих дітей, і, на противагу їм, заохочуються і підтримуються позитивні якості встигаючих, зразкових учнів.

У позашкільний час учні стають об'єктом виховної дії засобів масової інформації, літератури, інших видів мистецтва. Підлітки критичні, розбірливі у виборі взірця для наслідування і не схильні прислухатися до чиєїсь поради без достатніх на те підстав. Однак запропоновані їм зразки нерідко стають нереальними. За кадром залишається найголовніше – як саме той чи інший герой досягнув високого рівня розвитку. Водночас засоби масової інформації, літератури, мистецтва нерідко глибше вникають у логіку становлення негативних типів особистості, людей з невдало складеною долею, правопорушників. Також добре відомі захоплення підлітків естрадним мистецтвом. У “важких” дітей воно завжди займає друге місце після інтересу до кінематографу. Не завжди серйозні порушення і навіть правопорушення учнів адміністрація школи доводить до відома відповідних державних органів. Інколи приховують важкі для ведення розслідування факти. Все це стоїть на заваді своєчасному втручання органів міліції, прокуратури, суду в тих випадках, коли школа не може зупинити антисуспільну поведінку і забезпечити перевиховання “важких”, адиктивних підлітків.

Намагаючись установити причини важковихованості учнів, психологи, знаходять все нові і нові детермінанти [2], [6], [7], [8], [10]. Однак без системного аналізу такий підхід не може бути перспективним. Такими пошуками, на наш погляд, і пояснюється мала потужність гіпотез щодо несподіваних спалахів безконтрольності й правопорушень серед учнів та молоді, які сьогодні спостерігаються. Пошук нових чинників є необхідним, але реального змісту і значення він набуває лише в тому випадку, коли виявлені чинники повністю враховані й усунені, і якщо знову виявлені “зміни” можуть бути включені до вже складеної цілісної системи роз'яснень і врахування детермінант важковихованості.

Нескладно впевнитися, що між окремими детермінантами важковихованості існує не тільки чітка функціональна залежність, але й діалектичний зв'язок [6]. Негативні сторони

сімейного, шкільного, позашкільного виховання, поєднуючись, утворюють ніби новий комплексний чинник важковихованості, який розвивається за своїми внутрішніми законами, і часто безперешкодно негативно впливає на процес виховання школярів. Тому під час організації і проведення виховної профілактичної роботи поряд із застереженням та подоланням окремих, явно виражених причин і наслідків нетипової поведінки, до кола активної соціальної психолого-педагогічної дії повинна потрапляти одночасно вся система чинників важковиховуваних підлітків. При цьому максимальний профілактичний ефект досягається у тому випадку, коли у процесі виховання суворо дотримуються, водночас одержуючи творчий розвиток, вихідні принципи педагогіки і психології, широко поширюються і впроваджуються у педагогічну практику узагальнені зразки передового досвіду вчителів, вихователів, наставників молоді [2], [3].

Специфічним для підліткового віку є намагання якнайшвидше здобути статус дорослої людини. Підліток може нарівні з дорослими брати участь у різних видах трудової діяльності, які не потребують специфічної професійної підготовки. Прагнення до оригінальності, новизни, лідерства допомагає йому досягати значних успіхів і навіть пріоритету в спорті, мистецтві, художній, музичній та технічній творчості, глибоко вивчати улюблені навчальні предмети. Значно розвиваються його можливості і більш помітною стає участь у суспільно корисній діяльності.

Водночас напружена ситуація розвитку учня підліткового віку без належного педагогічного контролю і керівництва спонукає його звертатися до використання не завжди найкращих, але найбільш швидкодіючих засобів досягнення дорослості. Так, потребу в широкій поінформованості, що властива дорослій людині, “важкі” підлітки задовольняють шляхом безмістовних розмов, багатогодинного перегляду передач, модних журналів, тобто способами, що не вимагають особливих зусиль. Їх захоплюють такі найбільш швидко засвоювані атрибути дорослості, як куріння, вживання спиртних напоїв тощо [4].

Швидко і легко підлітки оволодівають “забороненими” прийомами психологічного захисту і нападу, які зустрічаються в

арсеналі дорослої людини: витіснення неприємних уявлень про наслідки свого вчинку, хитрість, брехня, демонстрація фізичної сили, агресивність, грубість, шантаж, погроза. Почуваючи себе дорослим і оцінюючи свої стосунки з навколишнім як дорослий, підліток не завжди може належним чином зрозуміти це. Психологічно зрозуміла в цьому плані негативна реакція на різноманітні заборони й обмеження, які виставляють на його шляху до досягнення привабливих цілей батьки і педагога, але не намагаються при цьому пояснити їх значення і зміст. Труднощі виховної роботи з учнями підліткового віку поглиблюють суперечності розвитку особистих утворень: недостатня критичність до себе і підвищена до інших, неадекватно високий рівень прив'язаності і малий життєвий досвід, легко вразливе самолюбство, схильність до ризику, що доходить до впертості, прагнення до самостійності і несвідомої підвладності авторитетній людині.

У “важких” підлітків сильно розвинутий “рефлекс наслідування”, який наштовхує їх на некритичне переймання форм поведінки у найбільш занедбаних підлітків. Поставлена належним чином профілактична робота надійно служить попередженню повторного скоєння антигромадських вчинків, а також сприяє корекції відхилень у поведінці підлітків.

Отже, ефективність профілактики та корекції девіантних проявів у поведінці неповнолітніх залежить від спільної праці та взаємодопомоги всіх виховних інститутів: сім'ї, школи, служби у справах неповнолітніх, психологічної служби, громадськості та суспільства в цілому.

У контексті функціональної системи профілактики відхиленої поведінки неповнолітніх необхідно використовувати усю багатогранність інтерактивних форм роботи, видів позашкільної діяльності з урахуванням специфіки сучасного розвитку суспільства. Профілактичну та корекційну роботу з підлітками практикують психологи, соціальні педагоги, працівники органів та служб у справах неповнолітніх повинні здійснювати з урахуванням психологічних особливостей розвитку дитини. Індивідуальні особливості та властивості неповнолітніх визначаються за допомогою психодіагностичного методу. Знання психології особистості, вікової психології, психодіагностичних методик, психокорекційних програм дає змогу

швидше і точніше встановити причини девіантної поведінки важковиховуваних підлітків, що робить профілактично-корекційну роботу мобільнішою та ефективнішою.

У зв'язку з окресленими проблемами попередження та подолання проблемностей у поведінці молоді, перспективою нашого дослідження стане розробка та перевірка результативності соціально-психологічного тренінгу спілкування як однієї з форм інтерактивної роботи з девіантними підлітками.

### Література

1. Антонова О.Г. Особливості поведінки важковиховуваних підлітків у конфліктних ситуаціях / О.Г. Антонова // Психологія. Республіканський науково-методичний збірник. Вип. 37. – К. : НДІ психології України, 1991. – 89 с.
2. Анциферова Л.И. “Тяжелые” дети / Людмила Ивановна Анциферова. – М. : Фолио, 2004. – 230 с.
3. Баженов В.Г. Воспитание педагогически запущенных подростков / Вячеслав Григорьевич Баженов. – К. : Радянська школа, 1986. – 127, [2] с.
4. Байярд, Роберт Т. Ваш беспокойный подросток : практ. рук. для отчаявшихся родителей / Роберт Т. Байярд, Джин Байярд; [пер. с англ. А.Б. Орлова]; Научно-внедрен. лаб. психопедагогики образования. – М. : Акад. Проект, 2003. – 208 с. – (Руководство практического психолога).
5. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / Маргарита Исидоровна Бобнева; отв. ред. Е.В. Шорохова; АН СССР. Институт психологии. – М. : Наука, 1978. – 20 с.
6. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : [курс лекцій] / Олена Іванівна Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – 88 с.
7. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Елена Валерьевна Змановская. – М. : Издат. центр “Академия”, 2003. – 288 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения / Юрий Александрович Клейберг. – М. : ТЦ “Сфера”, 2003. – С. 99–154.
9. Концепція розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2012 року // Психолог. – 2008. – № 41–42. – С. 5–14.
10. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: [навч. посіб.] / Наталія Юріївна Максимова – К. : ВПУ “Київський університет”, 2002. – 308 с.
11. Филонов В.П. Социология криминологии : исторические, философские, юридические и управленческие аспекты / В.П. Филонов, О.И. Коваленко, А.В. Филонов. – Донецк : ДГУ, 1999. – 244 с.

12. Ярошко М.М. Психологія важковиховуваних підлітків. [Монографія] / Микола Михайлович Ярошко. – Дрогобич : Відродження, 2002. – 164 с.

**Бахур Оксана. Особенности трудновоспитуемых подростков как основа профилактики и коррекции их поведения.** В статье на основе анализа общевозрастных изменений в подростковом возрасте раскрываются существенные характеристики психопрофилактики трудновоспитуемости. Обосновываются подходы к обеспечению коррекционного влияния на поведенческие и личностные проявления подростково-девиантов, акцентируется необходимость использования интерактивных форм работы, способствующих развитию у школьников аналитических и регуляционных умений. Рассмотрены психологические особенности разработки программы психокоррекции трудновоспитуемости на основе анализа причин и мотивации неадекватных поведенческих реакций в подростковом возрасте, учитывая причины и детерминанты девиаций.

**Ключевые слова:** психопрофилактика, психокоррекция, трудновоспитуемость, девиантное поведение, девиантность, интерактивные формы работы.

**Bakhur Oksana. Peculiarities of difficult educating teenagers as the base of their behaviour prophylaxis and correction.** Essential characteristics of personality's and behavioural manifestations of difficult educating in teenager's age are shown in the article. On the basis of general age changes, the approaches to ensuring correctional influence on teenagers-deviants are grounded. The necessity of using interactive forms of work, which help the development of pupils' analytic and regulating skills, is pointed out. Taking into account causes and determinants of deviations, psychological foundations of psycho-correction curriculum development of non-adequate behavioural reactions in teenager's age are examined.

**Keywords:** psycho-prophylaxis, psycho-correction, difficult educating, deviational behaviour, deviation, interactive forms of work.